

Koncepti transnacionalnih socijalnih prostora i polja u istraživanju migracijskih i postmigracijskih procesa

Kuti, Simona

Source / Izvornik: **Migracijske i etničke teme, 2012, 28, 119 - 141**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:303:978779>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 3.0 Unported / Imenovanje-Nekomercijalno 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

Simona KUTI

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

simona.kuti@imin.hr

Koncepti transnacionalnih socijalnih prostora i polja u istraživanju migracijskih i postmigracijskih procesa

SAŽETAK

U suvremenim migracijskim studijama sve je rasprostranjenija transnacionalna perspektiva kao rezultat kritičkog propitivanja metodološkog nacionalizma u društvenim znanostima. U literaturi o transnacionalnim procesima unutar migracijskih studija pojavljuju se koncepti »transnacionalizma«, »transnacionalnih socijalnih prostora« i »transnacionalnih socijalnih polja«, kojima se pripisuje značajna buduća uloga u koncipiranju društvene stvarnosti. Unatoč tome navedeni su termini i koncepti višeznačno definirani i nedovoljno razrađeni. U radu se prikazuju glavni pristupi konceptu transnacionalnih socijalnih prostora (Pries, Faist) i transnacionalnih socijalnih polja (Levitt i Glick Schiller) te uspoređuju njihovi osnovni elementi i razlike. Nakon prikaza i pojedinačne kritike odabranih pristupa zadnji dio rada izdvaja zajedničke elemente i kritiku koncepata, između ostaloga nedovoljnu teorijsku ukorijenjenost te nedostatak jasnih dimenzija i indikatora za operacionalizaciju koncepata. Unatoč nedostacima segmenti razmatranih pristupa upućuju na relevantne procese i istraživačka pitanja koja bi mogla senzibilizirati istraživače na pristranosti metodološkog nacionalizma pri konceptualiziranju društva kao nacionalnoga kontejnera.

KLJUČNE RIJEČI: transnacionalni socijalni prostor, transnacionalna socijalna polja, migracije, metodološki nacionalizam, transnacionalizam

UVOD¹

U suvremenim migracijskim studijama sve je rasprostranjenija transnacionalna perspektiva kao rezultat kritičkog propitivanja »metodološkog nacionalizma« unutar društvenih znanosti (npr. Wimmer i Glick Schiller, 2003; usp. Kuti i Božić, 2011; Mesić, 2007), uključujući i svjesnost o neprikladnosti koncipiranja društvenih i nacionalnih granica kao podudarnih. Mnogi su društveni znanstvenici predvidjeli modifikaciju ili čak zamjenu koncepta društva drugim, potencijalno adekvatnijim konceptima (usp. npr. Urry, 2000; Beck, 2000), a u literaturi o transnacionalnim procesima unutar migracijskih studija pojavljuju se koncepti »transnacionalizma«,

¹ Ovaj je rad nastao kao dio istraživanja u okviru projekta »Transnacionalne migracije – izazovi hrvatskom društvu« (076-0762385-2378) koji financira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

»transnacionalnih socijalnih prostora« i »transnacionalnih socijalnih polja«, kojima se u budućoj »neograničenoj (*unbounded*) društvenoj znanosti« (Landolt, 2008) pripisuje značajna uloga.² Unatoč tome navedeni termini i koncepti nedovoljno su razrađeni i višeznačno definirani, čak i u radovima istih autora i autorica.

To se naročito odnosi na koncept transnacionalizma i njegovu izrazito rasprostranjenu upotrebu, ne samo u okviru migracijskih studija. Prvotnoj popularizaciji koncepta i njegovih izvedenica pridonio je i Portes (1997: 812) uvrstivši »transnacionalne zajednice« u »istraživačka pitanja sa značajnim teorijskim potencijalom« za »imigracijsku teoriju za novo stoljeće«, a Vertovec (2003: 641) uskoro je zaključio da se u društvenim znanostima »čini da je transnacionalizam posvuda«. Unatoč predviđenom potencijalu transnacionalizma »[o]n postaje kvazikoncept u razvoju te počinje sadržavati makroperspektivu, mezoperspektivu i mikroperspektivu najrazličitijih procesa te različite jedinice analize: od pojedinca i mreža, preko grupa i institucija do socijalnih pokreta i socijalnih prostora« (Božić, 2004: 189). Istovremeno, nekritička i nekontrolirana terminološka upotreba dovodi do proliferacije značenja transnacionalizma i daljnjih nepreciznosti, pa je Vertovec (1999) već krajem devedesetih izdvojio šest značenja pojma, koja ne samo da se međusobno ne isključuju, već se mnoga istraživanja bave dvjema ili s više različitih konceptualizacija.³ Usto je sam pojam zajedno s izvedenicama kritiziran kao neadekvatan. Prema Faistu (2008: 79), »(t)ermin 'transdržavno' (*transstate*) precizniji je od transnacionalnoga zato što naznačuje da polazište nije u odnosima i prostorima između nacija, nego između država i preko njih«. Slično ističu Waldinger i Fitzgerald (2004: 1182), tj. »(m)noge od najutjecajnijih studija imigrantskog transnacionalizma (...) zapravo istražuju transdržavne veze između *određenih* mjesta ovdje i tamo« (izvorni kurziv).⁴ No unatoč legitimnosti pokušaja pronalaženja adekvatnijeg termina uvođenje novog pojma samo bi dodatno terminološki opteretilo područje istraživanja migracijskih studija i predstavljalo udaljavanje od mogućnosti postizanja (inter)disciplinarnoga konsenzusa oko definicije i pravog značenja transnacionalizma.⁵

² »Koncept transnacionalnih socijalnih polja, tj. mreže mreža koje se protežu preko granica nacija-država, ne bi trebao služiti samo kao optužnica kontejnerskoj teoriji društva, već i kao korak prema daljnjem razvoju koncepta društva« (Glick Schiller, 2005: 442; ovaj i ostale navode u radu iz literature na engleskom jeziku prevela je autorica).

³ Transnacionalizam može označivati socijalnu morfologiju, tip svijesti, modus kulturne reprodukcije, način upotrebe (ekonomskoga) kapitala, područje političkog angažmana i rekonstrukciju lokaliteta (Vertovec, 1999: 449–456).

⁴ Waldinger i Fitzgerald (2004) navedeno označuju pojmom bilokalizma. Usp. i empirijske primjere u Berg, 2008, Boccagni, 2010, i Colic-Peisker, 2006.

⁵ Za kritiku i pokušaj konceptualnog određenja transnacionalizma vidi Portes, 2003. Za pregled dosadašnjih istraživanja transnacionalnih migracija uključujući i metodološke implikacije vidi Levitt i Jaworski, 2007. Za širi kontekst pojavljivanja transnacionalizma u okviru migracijskih studija i njegovu primjenu u istraživanju hrvatskih migranata u Australiji vidi Colic-Peisker, 2006.

U usporedbi s transnacionalizmom »transnacionalni socijalni prostor« (TSP) doživio je znatno umjereniju terminološku proliferaciju i nekritičnu upotrebu, iako ni on nije jednoznačno definiran. U upotrebi su mnogi sinonimi – npr. »transnacionalna socijalna polja« (Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc, 1994; Levitt i Glick Schiller, 2004), »transnacionalni migrantski krugovi« (Rouse, 2004) ili »transnacionalne socijalne formacije« (Guarnizo, 1997; Vertovec, 2001, 2003) – ali i različite definicije (Faist, 2000a, 2000b; Levitt i Glick Schiller, 2004; Pries, 2001a, 2005). Stoga je cilj ovoga rada prikazati glavne konceptualizacije TSP-a i polja, usporediti njihove osnovne elemente i istaknuti razlike u pristupima autora i autorica. Nakon prikaza odabranih pristupa zadnji dio rada izdvaja zajedničke elemente i kritiku koncepata TSP-a i polja.

KONCEPTUALIZACIJE TRANSNACIONALNIH SOCIJALNIH PROSTORA I POLJA

Pregled koji slijedi uključuje glavne doprinose konceptu TSP-a ili transnacionalnih socijalnih polja. Obuhvaćeni su pristupi transnacionalnome socijalnom prostoru Ludgera Priesa i Thomasa Faista te pristup Peggy Levitt i Nine Glick Schiller, koje upotrebljavaju pojam transnacionalnoga socijalnog polja. Ti su autori i autorice utjecali na veći broj radova koji uglavnom ne razvijaju i ne dorađuju koncept TSP-a ili polja, već istražuju i opisuju pojedini slučaj, pretežito kvalitativnim metodama istraživanja (npr. Gargano, 2009; Golbert, 2001; Lakha, 2005; Wiles, 2008; Wong, 2004).

Vežano uz upotrebu termina, autori i autorice obuhvaćeni ovim pregledom često daju prednost ili TSP-u (npr. Faist, 2000a, 2000b) ili transnacionalnim socijalnim poljima (npr. Levitt i Glick Schiller, 2004), iako se u mnogim drugim radovima oni pojavljuju kao izmjenjivi pojmovi bez eksplicitnoga terminološkog određenja ili razjašnjenja njihova odnosa.⁶ Samo se ponekad pojam transnacionalnoga socijalnog polja dovodi u vezu s TSP-om tako da prostor supsumira polja (npr. Mahler i Pessar, 2001), ili se s druge strane upotrebljava kao potpuno drukčiji pojam, pri čemu polje označuje odnose moći (npr. Roudometof, 2005). Unatoč tome u većini slučajeva nedostaju jasna distinkcija i obrazloženje predloženih pojmova i koncepata.

Čak i autori teorijski najrazrađenijih pristupa u dijelu radova odstupaju od izvornog pojma. Pries (2008a) predložio je termin »transnacionalni socijetalni prostor«, koji upotrebljava naizmjenice s TSP-om. Unatoč priznanju lingvističke »nezgrapnosti« Pries (2008a: 20) definira »socijetalno« kao iscrpniji pojam od »socijalnoga«,

⁶ Gargano (2009: 332) npr. definira transnacionalna socijalna polja metaforom prostora: »Transnacionalna socijalna polja prostori su za razmjenu, organizaciju i transformaciju ideja, praksi i socijalnih mreža«.

uključujući »socijalne, ekonomske, kulturne, političke itd. aspekte ili dimenzije«. Faist (2008) predložio je sadržajno korektnu, ali također terminološki nespretnu preinaku iz transnacionalnoga u transdržavni (socijalni) prostor. No unatoč predloženim alternativama koncept transnacionalnoga socijalnog prostora uvreženiji je u znanstvenim publikacijama. U dijelu koji slijedi izdvojeni su glavni doprinosi konceptu TSP-a ili polja. Nakon pregleda pristupa odabranih autora i autorica izdvojena je kritika zajedničkih elemenata koncepata TSP-a i polja.

Transnacionalni socijalni/socijetalni prostori u radovima Ludgera Priesa

Ideja za koncept TSP-a razvijena je u okviru autorova istraživanja radnih migracija između Meksika i Sjedinjenih Američkih Država (Pries, 2001a; usp. Pries, 2001b, 2004). Pries ne opisuje TSP samo kao »ključni koncept za razumijevanje sadašnje dinamike međunarodne migracije« već i za razumijevanje »novih razmještaja društvenoga i prostornoga u ljudskom životu općenito« (Pries, 2001b: 56). U jednom od prvih pojavljivanja koncepta u zborniku o »novim« transnacionalnim socijalnim prostorima, Pries (2001a) ističe da je prijelaz u 21. stoljeće označilo razdvajanje socijalnoga i geografskog prostora »nacionalnih kontejnerskih društava« tako da jedan (nacionalni) geografski prostor može sadržavati više socijalnih prostora, ali i da se jedan (transnacionalni) socijalni prostor može širiti u nekoliko geografskih prostora različitih nacija-država.⁷ Prije definicije koncepta u transnacionalnoj varijanti, Pries (2001a: 5) opisuje socijalne prostore kao »relativno guste i trajne konfiguracije socijalnih praksi, sistema simbola i artefakata«. Zahvaljujući međunarodnim migracijama, ali i djelatnostima međunarodnih kompanija, socijalni prostori prerastaju u TSP (Pries, 2001a: 3), koji su slično definirani kao »gusti, stabilni, plurilokalni i institucionalni okviri sastavljeni od materijalnih artefakata, socijalnih praksi svakodnevnog života, kao i sistema simboličke reprezentacije koji su strukturirani i koji strukturiraju ljudski život« (Pries, 2001a: 8).⁸ Plurilokalnost TSP-a zahtijeva nadilaženje nacije-države i nacionalnog društva kao jedinice analize, iako Pries (2001a: 8, 9) smatra da će, s obzirom na stupanj »zaraženosti« društvenih znanosti tendencijom koncipiranja »nacija-država kao socijalnih kontejnera«, tj. metodološkim nacionalizmom, proći mnogo godina prije no što se promijeni način opažanja i razumijevanja društvene stvarnosti.

⁷ »[U]z političko, ekonomsko, ekološko i kulturno slabljenje nacije-države i nacionalnog društva postoje izvorni (*genuine*) socijalni odnosi i socijalni prostori koji prelaze nacionalne države« (Pries, 2001a: 5).

⁸ Na drugome mjestu Pries (2005: 180) piše o »transnacionalnim socijetalnim prostorima« kao »plurilokalnim referentnim okvirima (*frames of reference*) koji strukturiraju svakodnevne prakse, socijalne pozicije, biografske projekte zaposlenja i identitete te koji premošćuju lokalitete iznad, između i izvan konteksta nacionalnih kontejnerskih društava« (usp. Pries, 2001a: 23).

Naglašavanjem trijade socijalnih praksi, artefakata i simbola Pries (2001a: 22) nastoji nadmašiti pristupe koji selektivno naglašavaju samo dio elemenata, a elementi njegove široke definicije (transnacionalnih) socijalnih prostora nalaze se u odnosu »dijalektičke, konfigurativne i uzajamne (re)strukturacije« (Pries, 2001a: 22). Socijalne prakse strukturirane su artefaktima i sistemima simbola te ih istovremeno strukturiraju. S druge strane »artefakti su sedimentirani ishodi socijalnih praksi i inkarnacije sistema simbola, ali istodobno ograničavaju i vode socijalne prakse« (Pries, 2001a: 22). Naposljetku, simboli kao proizvod praksi i artefakata također ih istovremeno strukturiraju i daju im značenje (Pries, 2001a: 22).⁹

Pries (2005, 2008a, 2008b) naknadno razrađuje tipologiju transnacionalnih socijalnih/socijetalnih¹⁰ prostora koja uključuje tri idealna tipa: transnacionalni svakodnevni život, transnacionalne organizacije i transnacionalne institucije. Te je tipove moguće razlikovati »prema stupnju institucionalizacije, fiksiranosti ili jakosti, kao i prema općenitome sociološkom shvaćanju« (Pries, 2005: 180) ili, u drugoj formulaciji, prema trajnosti, promjenjivosti i dosegu djelovanja u socijalnim praksama, sistemima simbola i artefakata (Pries, 2008b). Idealni su tipovi relevantni za teoretiziranje i istraživanje različitih transnacionalnih fenomena, uključujući i djelovanje međunarodnih kompanija, nevladinih organizacija, društvenih pokreta, obrazovnih institucija i sl., a svaki tip odgovara jednoj razini analize – od mikrorazine svakodnevice do makrorazine socijetalnih institucija.

Mikrorazina svakodnevnog života definirana je uz pomoć koncepta Alfreda Schütza (1899. – 1959.) – *soziale Umwelt* (u Priesovu /2008a/ prijevodu »socijalni okoliš«) i *soziale Mitwelt*, tj. »socijalni ko-svijet« (*social co-world*), a odnosi se na »uobičajene i predvidive (*accountable*) obrasce akcija i ponašanja u transnacionalnome svakodnevnom životu« (Pries, 2005: 180). Za razliku od Schützove pretpostavke o vremensko-prostornoj simultanosti unutar socijalnog okoliša, tj. izravno proživljene socijalne stvarnosti ili iskustva (Ritzer, 1997), Pries naglašava fundamentalnu novost u njegovu širenju preko udaljenih geografskih lokaliteta, zahvaljujući suvremenim prometnim i komunikacijskim tehnologijama.¹¹

Transnacionalne su organizacije »relativno trajni interakcijski okviri (ljudi) s pravilima članstva (tko pripada i tko ne pripada organizaciji), namjerno ustanovljenim strukturama i procesima podjele rada (tko što treba raditi), pravilima i ritualima ponašanja (što je prihvaćeno i očekivano ponašanje, a što nije), moći (tko kaže što treba učiniti i tko podnosi izvještaj kome) te planiranim i promjenjivim ciljevima

⁹ Pries (2008b) ističe da je s obzirom na nedjeljivost triju elementa riječ o analitičkoj podjeli.

¹⁰ Autor upotrebljava navedene pojmove naizmjenice.

¹¹ »Tako se socijalni okoliši mogu pružati preko nekoliko [geografskih] prostora plurilokalno i transnacionalno puno lakše nego primjerice prije jednog stoljeća« (Pries, 2008a: 12).

i svrhama« (Pries, 2008a: 13). Unatoč relativnoj trajnosti transnacionalne su organizacije promjenljive, a promjene se odražavaju i na mikrorazini svakodnevnog života (Pries, 2008b).

Treći su tip transnacionalne institucije, tj. »naslijeđeni okviri rutina, pravila, normi i međusobnih očekivanja koji strukturiraju pojedina područja ljudskog života i pružaju programe za djelovanje, identitete, integraciju i stabilnost za relativno opsežne interakcijske mreže (npr. društva, zajednice, etničnosti, organizacije itd.)« (Pries, 2008a: 13).¹² Transnacionalne institucije strukturiraju mikrorazinu svakodnevnog života, ali i transnacionalne organizacije, a njihov doseg određuje granice socijalnih prostora modernih društava (Pries, 2008b). S obzirom na trajnost tog tipa TSP-a transnacionalne institucije nasljeđuju se i mijenjaju tek promjenom generacija putem socijalizacijskih procesa (Pries, 2008b).

S obzirom na to da su »transnacionalne socijalne veze« kao najjednostavnija jedinica analize »transnacionalnih socijetalnih fenomena« (Pries, 2008a) stare koliko i nacije-države, transnacionalne bi se studije trebale orijentirati na proučavanje »transnacionalnih socijetalnih jedinica«¹³ kao »relativno gustih i trajnih konfiguracija transnacionalnih socijalnih praksi, simbola i artefakata« (Pries, 2008a: 2), pri čemu bi uloga empirijskog pristupa i koncepta TSP-a trebala biti ključna. Unatoč tome Pries ne daje dovoljno jasne smjernice za operacionalizaciju i primjenu koncepta TSP-a, a u različitim radovima ovisno o fokusu razvija i primjenjuje različite tipologije, analitičke dimenzije i terminologiju.¹⁴

Iako navodi i povijesne primjere transnacionalnih fenomena, u Priesovim su radovima (2001a, 2001b, 2008a) zamjetni tehnološki determinizam i tempocentri-zam. Primjerice »ranije transnacionalne socijalne veze i prakse – uglavnom migracijski procesi, međunarodne ekonomske aktivnosti i politički pokreti – stvorile su platformu i razdoblje 'inkubacije', koji su utrli put sadašnjem nastanku transnacionalnih socijalnih prostora« (Pries, 2001a: 23). Ako je novost TSP-a u odnosu na prijašnje transnacionalne socijalne veze u njihovoj »gustoći«, »trajnosti« i »masovnosti« (Pries, 2001a), potrebno je preciznije definirati »relativno guste i trajne«¹⁵ transnacionalne socijalne prostore u odnosu na veze koje unutar njih dosežu razinu

¹² Pries (2008a) navodi primjere heteroseksualnog braka ili (sustava) profesija kao institucija u tom smislu.

¹³ Npr. transnacionalnih obitelji, migrantskih organizacija ili transnacionalnih kompanija (Pries, 2008a).

¹⁴ Uz tipologiju migranata (Pries, 2001b, 2004) i transnacionalnih socijalnih/socijetalnih prostora (Pries, 2005, 2008b) Pries navodi i »analitičke dimenzije socijetalnih prostora« (2005: 180–182), koje su uglavnom sukladne sferama transnacionalizma (ekonomska, politička, kulturna, socijalna), uz dodatak tehničke i ekološke dimenzije.

¹⁵ Gotovo sve Priesove definicije sadržavaju riječ »relativno«, uključujući one (transnacionalnih) socijalnih prostora (Pries, 2001a), (transnacionalnih) organizacija i institucija (Pries, 2008a).

»kritične mase« (Pries, 2001a: 23). Pries (2008a) nastoji dati naputke i za transnacionalizam kao istraživački program te ističe potrebu empirijskog istraživanja TSP-a u usporedbi s netrtransnacionalnim, kako bi se izbjegla pretpostavka da istovjetne strukture i procesi operiraju unutar TSP-a i drugih »socijetalnih jedinica analize« ili, obrnuto, da se ne bi »transnacionalnim jedinicama pripisale potpuno drukčije strukture ili procesi od onih unutar netrtransnacionalnih jedinica« (Pries, 2008a: 3–4). U skladu s tim autorovi bi radovi o konceptu i pristupu transnacionalnim socijalnim prostorima trebali dati jasnije smjernice za operacionalizaciju ili barem konkretne primjere u smislu intenziteta komunikacije i interakcije ili broja uključenih pojedinaca, grupa, organizacija i sl. u pojedinom transnacionalnome, ali i nacionalnom kontekstu.

Iako Pries (2001a: 24) definira TSP-e kao »plurilokalne socijalne entitete i izvorne stvarnosti (*genuine realities*)« s relativno visokom razinom »gustoće i stabilnosti«, TSP se naizmjenice navodi kao (ključni) znanstveni koncept, pristup ili čak istraživački program, ali i kao stvarni entitet. Tako se autor s jedne strane približio reifikaciji TSP-a, a s druge je žrtvovao dio teorijske preciznosti opisujući TSP kao (potencijalno) heurističko sredstvo za opisivanje barem jednog dijela socijalne stvarnosti, unatoč tvrdnji da se »razumijevanje socijalnih ili socijetalnih prostora treba učiniti eksplicitnijim kako se tradicionalni koncepti 'zajednice' ili 'društva' ne bi zamijenili drugim neodređenim terminom« (Pries, 2008a: 5).

Priesova (2001a: 8) definicija TSP-a kao »gustih, stabilnih, plurilokalnih i institucionalnih okvira sastavljenih od materijalnih artefakata, socijalnih praksi svakodnevnog života, kao i sistema simboličke reprezentacije koji su strukturirani i koji strukturiraju ljudski život« isprva djeluje složeno i apstraktno, ali su njezini elementi (socijalne prakse, simboli i artefakti) uobičajene dimenzije društvenog života, što i sam autor ističe opisujući socijalne prostore kao »ljudske životne odnose« (Pries, 2008a: 11). Na taj je način definicija suviše proširena i svojevrsni je plurilokalni produžetak (nacionalnoga) socijalnog prostora kao društva. Iako su tri elementa u odnosu »dijalektičke, konfigurativne i uzajamne (re)strukturacije« (Pries, 2001a: 22), nije potpuno jasno imaju li oni jednaku važnost (i) u transnacionalnom kontekstu ili je element »socijalnih praksi svakodnevnog života« nadređen drugima. U segmentima u kojima bi se široko postavljena definicija TSP-a mogla suziti, primjerice isticanjem jednog elementa, uz uvažavanje drugih, ili davanjem konkretnih informacija ili primjera za lakšu operacionalizaciju, Pries ostaje neodređen.

Iako je Pries (2001a) u jednom od prvih radova o TSP-u na engleskom jeziku nastojao prikazati istoimenu pristup i koncept te ga diferencirati od srodnih koncepata poput »transnacionalizma«, »transnacionalnih socijalnih polja« (Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc, 1994) te »transnacionalizma odozdo« i »odozgo«

(Guarnizo i Smith, 1998), koncept TSP-a ostao je nedovoljno razrađen, naročito s obzirom na važnost koju bi trebao imati u području istraživanja migracija i drugih transnacionalnih fenomena i procesa. S druge strane upravo je autorova planirana široka primjena koncepta jedan od mogućih razloga nedorečenosti definicije i koncepta TSP-a.

Transnacionalna socijalna polja prema Peggy Levitt i Nini Glick Schiller

Za razliku od Priesa i Faista Levitt i Glick Schiller (2004) uglavnom upotrebljavaju pojam transnacionalnih socijalnih polja, koji se pojavljuje i u prvoj definiciji transnacionalizma kao »procesâ kojima imigranti grade socijalna polja koja povezuju njihovu zemlju porijekla i njihovu zemlju primitka« (Glick Schiller, Basch i Szanton Blanc, 1992: 1; usp. Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc, 1994: 8). Unatoč centralnosti u definiciji transnacionalizma, pojam (transnacionalnih) socijalnih polja u navedenim se radovima uglavnom upotrebljava kao prikladna metafora, a ne kao eksplicitno razvijeni koncept.¹⁶ Razrađenija varijanta koncepta pojavljuje se u kasnijem radu (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1002), u kojemu autorice opisuju »pristup socijalnog polja istraživanju migracije« kao novu analitičku perspektivu. Za razliku od prijašnjih radova Levitt i Glick Schiller (2004) navode utjecaj Pierrea Bourdieua i autorâ Mančesterske škole antropologije (od 40-ih do 60-ih godina 20. stoljeća) u formuliranju koncepta transnacionalnoga socijalnog polja. U interpretaciji autorica Bourdieu je upotrebljavao koncept socijalnog polja za opis načina na koji moć strukturira socijalne odnose. »Granice polja fluidne su, a polje kreiraju sudionici okupljeni oko borbe za socijalnu poziciju« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1008).¹⁷ Iako primjećuju da Bourdieuov pristup ne isključuje mogućnost transnacionalnog protezanja socijalnih polja, Levitt i Glick Schiller (2004: 1008) ističu da »on ne razmatra izravno implikacije socijalnih polja koja nisu podudarna s državnim granicama«. Drugi je utjecaj autora Mančesterske škole antropologije, koji su pojam socijalnog polja upotrebljavali istražujući (unutarnje) migrante što su istovremeno pripadali i »plemensko-ruralnim lokalitetima i kolonijalno-industrijskim gradovima« tvoreći jedinstveno polje sastavljeno od mreže mreža (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1008–1009).¹⁸

¹⁶ Nije razjašnjeno ni terminološko ili teorijsko porijeklo pojma. Kivisto (2001) primjerice smatra da (transnacionalna) socijalna polja u radovima Glick Schiller i suradnica potječu od Bourdieua, iako je to navedeno tek poslije (npr. Levitt i Glick Schiller, 2004).

¹⁷ Autorice ne navode način određivanja i prikazivanja pozicija aktera u socijalnom prostoru/polju koji bi mogao pomoći u empirijskom istraživanju pozicioniranja i relacija unutar (transnacionalnog) socijalnog polja s obzirom na količinu i vrstu kapitala aktera (usp. Bourdieu, 1985).

¹⁸ »Razumijevajući društvo na taj način, ti su se istraživači fokusirali na razinu društvene analize iznad istraživanja pojedinca« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1009).

Razrađujući raniju, nerazvijenu varijantu koncepta (Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc, 1994), Levitt i Glick Schiller (2004: 1009) definiraju (transnacionalna) socijalna polja kao »skup višestrukih isprepletenih mreža socijalnih veza kroz koje se ideje, prakse i resursi nejednako razmjenjuju, organiziraju i transformiraju. Socijalna su polja multidimenzionalna, obuhvaćaju strukturirane interakcije različitih oblika, dubine i širine koje se u društvenoj teoriji razlikuju pojmovima organizacije, institucije i socijalnog pokreta«. Tako definirana socijalna polja mogu se protezati nacionalno ili transnacionalno, a autorice ističu da se relativna važnost nacionalnih i transnacionalnih socijalnih polja treba ustanoviti empirijskim istraživanjem (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1009).

Veze kojima su (individualni i institucionalni) akteri umreženi u transnacionalno socijalno polje mogu biti izravne i neizravne, jake i slabe.¹⁹ Poput drugih formulacija TSP-a (npr. Faist, 2000a) transnacionalno socijalno polje uključuje migrante i osobe koje ostaju u zemlji porijekla jer fizička mobilnost nije preduvjet za uključenost i transnacionalno djelovanje. »[O]soba može sudjelovati u osobnim mrežama ili primati ideje i informacije koje ju povezuju s drugima u naciji-državi, preko granica ili globalno, a da nikada nije migrirala« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1010). Budući da nastoje razviti pristup transnacionalnih socijalnih polja koji bi razlikovao postojanje »transnacionalnih socijalnih mreža« i svijest aktera da su dijelom takvih mreža (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1006), autorice uvode distinkciju »načina bivanja« (*ways of being*) unutar polja i »načina pripadanja« (*ways of belonging*) transnacionalnome socijalnom polju. Načini bivanja jesu »stvarni socijalni odnosi i prakse« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1010), a načini pripadanja vidljive akcije i prakse koje označuju identitet kao »svjesnu povezanost s određenom grupom«. Prema Levitt i Glick Schiller (2004: 1011), »ako pojedinci sudjeluju u socijalnim vezama i praksama koje prelaze granice kao redoviti dio svakodnevnog života, iskazuju transnacionalni način bivanja. Kad pojedinci to eksplicitno prepoznaju i ističu transnacionalne elemente onog što jesu, također izražavaju transnacionalni način pripadanja«. Transnacionalni načini bivanja i pripadanja mogu se pojavljivati neovisno, u različitim kombinacijama i kontekstualno.

Autorice ponavljaju ideju simultanosti iz prve definicije transnacionalizma – »(t)ransmigranti djeluju, odlučuju, brinu se i razvijaju identitete unutar socijalnih mreža koje ih povezuju s dva ili više društava simultano« (Glick Schiller, Basch i Szanton Blanc, 1992: 1). Levitt i Glick Schiller (2004: 1003) ističu potrebu za teoretiziranjem i empirijskim istraživanjem simultanosti kao načina života koji inkorporira dnevne aktivnosti, rutine i institucije u »zemlji destinacije« i transnacio-

¹⁹ Levitt i Glick Schiller (2004: 1009) ističu da se ne smije pretpostaviti da su osobe sa snažnijim socijalnim vezama transnacionalno aktivnije, ni da izravne veze više od neizravnih utječu na djelovanje i identitete unutar polja jer jačina i utjecaj veza ovise o konkretnome empirijskom slučaju.

nalno.²⁰ U transnacionalnome socijalnom polju akteri zauzimaju višestruke pozicije i u skladu s »višestrukim pravnim i političkim institucijama koje određuju pristup i načine djelovanja te organiziraju i legitimiraju rodni, rasni i klasni status« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1010), čime autorice opravdavaju istraživanje utjecaja moći nacija-država. Levitt i Glick Schiller (2004: 1013) pretpostavljaju da se većina migranata unutar »globalnoga međudržavnog sistema« kreće od država s manje moći prema moćnijim državama i da mnogi migranti stječu veću društvenu moć i utjecaj u zajednicama porijekla, pa bi svaka analiza moći unutar transnacionalnih socijalnih polja morala uzeti u obzir »kompleksan presjek između osobnih gubitaka i dobitaka« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1014).

Levitt i Glick Schiller (2004) izdvajaju i područja istraživanja koja su bila neprijemljena i izostavljena iz analize u teorijskim i empirijskim radovima o migracijama pod utjecajem metodološkog nacionalizma, ali i dijelu istraživanja transnacionalnih migracija.²¹ Uz prikaz relevantnih radova iz zanemarenih područja, autorice predlažu teme za buduća istraživanja (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1015–1028) i, poput Priesa, prepoznaju potrebu za povezivanjem istraživanja transnacionalnih migracija s istraživanjima drugih transnacionalnih procesa i razvojem novih metodoloških i konceptualnih oruđa koja će pomoći da se »rekonceptualiziraju granice društvenog života« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1028–1029).

Iako njihova definicija transnacionalnoga socijalnog polja također ne sadržava suviše informacija za operacionalizaciju,²² njegovim opisivanjem kao mreže mreža izravnih i neizravnih veza individualnih i institucionalnih aktera Levitt i Glick Schiller (2004) postižu dinamičniju i istovremeno konkretniju konceptualizaciju od npr. Priesove ideje TSP-a kao plurilokalnih referentnih okvira. S druge strane, dok je u Priesovoj definiciji (2001a) ideja TSP-a kao prostora interakcija i socijalnih veza donekle zasjenjena isticanjem artefakata i simbola, a naglašavanjem »trajnosti«, »stabilnosti«, »gustoće« i »okvira« dobiva i strukturalistički prizvuk, u formulaciji Levitt i Glick Schiller (2004) socijalne veze i interakcije među akterima postaju osnovni sadržaj (transnacionalnih) socijalnih polja.

Ostali elementi definicija prilično su slični, ali je u varijanti Levitt i Glick Schiller (2004) transnacionalno socijalno polje koncipirano dinamičnije – primjerice kroz ideju simultanosti ili naglašavanje mogućnosti transformacije ideja, praksi i

²⁰ Levitt i Glick Schiller (2004: 1003) naglašavaju da se »inkorporacija« migranata i održavanje transnacionalnih veza mogu odvijati istovremeno i nisu kontradiktorni procesi.

²¹ To su područja istraživanja učinaka migracija na rodne hijerarhije, diskurzivnu produkciju rasnih identiteta te dinamiku (transnacionalnih) obitelji uključujući transnacionalne aktivnosti druge generacije migranata, istraživanje važnosti nacija-država, državljanstva i građanstva te uloge religije unutar transnacionalnih socijalnih polja (Levitt i Glick Schiller, 2004).

²² Autorice ističu da se parametri istraživanog polja moraju operacionalizirati u konkretnome empirijskom slučaju (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1009).

resursa unutar transnacionalnih socijalnih polja, nasuprot Priesovim transnacionalnim socijalnim prostorima kao entitetima s jasno raspoznatljivim (univerzalnim) elementima, tj. praksama, artefaktima i simbolima. I u definiciji Levitt i Glick Schiller (2004: 1009) prisutna je ideja da transnacionalna socijalna polja uključuju različite razine agregacije i potencijalne tipove,²³ no autorice ne razvijaju tipologiju, za razliku od Priesova i Faistova pristupa TSP-u.

U usporedbi s Priesom (2001a, 2008a), koji nastojeći razlikovati (obične) transnacionalne socijalne veze i TSP naglašava strukturne elemente TSP-a (rutinizirane prakse, sedimentirane artefakte, trajnost i stabilnost) i mogućnost inkorporiranja različitih razina analize, Levitt i Glick Schiller (2004) više naglašavaju identitete i perspektivu pojedinca u istraživanju transnacionalnoga socijalnog polja. Iako autorice nastoje pružiti širi kontekst za istraživanje procesâ unutar transnacionalnoga socijalnog polja, uključujući politička ograničenja i ulogu nacija-država, u radu nedostaje jasnija poveznica između mikrorazine i makrorazine istraživanja.²⁴ Također, premda akteri u transnacionalnome socijalnom polju mogu biti individualni i institucionalni, većina primjera odnosi se na individualne aktere (Levitt i Glick Schiller, 2004).

S druge strane cilj Levitt i Glick Schiller (2004) nije bio dati jasne smjernice za istraživanje transnacionalnih migracija u obliku programa, već ocrtati glavne karakteristike transnacionalnoga socijalnog polja kao perspektive, ali ne i jasno razrađena koncepta. Stoga primjena i način operacionalizacije ovise o konkretnom slučaju unutar područja istraživanja migracijskih studija na koja upućuju autorice. Jedno od područja s mogućnosti primjene perspektive transnacionalnoga socijalnog polja jest i analiza manifestacija društvene moći – ne samo na (mikro-) razini individualnoga transnacionalnog migranta/ice koja simultano sudjeluje u dva (ili više) načina definiranja socijalne klase, rase, roda i drugih kategorija identiteta već i na (makro-) razini transnacionalnoga socijalnog polja, koje često spaja moćne i manje moćne države.²⁵ Iako je riječ o potencijalno plodnoj istraživačkoj temi unutar transnacionalne perspektive, u radu Levitt i Glick Schiller (2004) nedostaje razrađena poveznica različitih razina analize i tipova aktera unutar transnacionalnoga socijalnog polja.

²³ (Transnacionalna) socijalna polja obuhvaćaju »strukturirane interakcije različitih oblika, dubine i širine koje se u društvenoj teoriji razlikuju pojmovima organizacije, institucije i socijalnog pokreta« (Levitt i Glick Schiller, 2004: 1009).

²⁴ Usp. Faistovu (2000a) konceptualizaciju »pentatoničkih odnosa« i ulogu socijalnoga kapitala u sljedećem dijelu rada.

²⁵ Glick Schiller (2005) kritizira radove u sklopu transnacionalnih studija zbog pretpostavke o jednom utjecaju i moći nacija-država unutar globalnog sustava. To je jedan od oblika »novoga transnacionalnog metodološkog nacionalizma« (Glick Schiller, 2005), koji bi se mogao opisati i pojmom »metodološkog imperijalizma«.

Mada upućuju na mnoge pravce razvoja, Levitt i Glick Schiller (2004) ne daju jasne smjernice za operacionalizaciju i empirijsko istraživanje, osim općih metodoloških napomena koje su se već uvriježile u radovima o transnacionalizmu o potrebi promjene perspektive i razvijanju senzibiliteta za određena istraživačka pitanja koja su u tradicionalnim pristupima zanemarena zahvaljujući metodološkom nacionalizmu, a tek bi primjena perspektive transnacionalnoga socijalnog polja na određeni istraživački problem i empirijski kontekst trebala uroditi operacionalizacijom koncepta. S druge strane, ako se ozbiljno shvati komentar Glick Schiller (2005: 442) da bi koncept transnacionalnih socijalnih polja »trebao služiti ne samo kao optužnica kontejnerskoj teoriji društva već i kao korak prema daljnjem razvoju koncepta društva«, on je ostao prilično nerazrađen s obzirom na predviđenu ulogu.

Tipovi transnacionalnih socijalnih prostora u radovima Thomasa Faista

Faist (2000a: 196) nastoji opisati, kategorizirati i objasniti nastajanje transnacionalnih fenomena te uvodi koncept TSP-a kao »treću generaciju konceptualiziranja međunarodne migracije« (Faist, 2000a: 11), koji upotpunjuje prethodne potisno-privlačne modele i model centra-periferije. Autorov je cilj razriješiti »konceptualne praznine u proučavanju transnacionalnih socijalnih prostora koji izrastaju iz međunarodnih migracijskih i izbjegličkih tokova« (Faist, 2000b: 189). S obzirom na to da se pojmovi »transnacionalnih socijalnih polja«, »transnacionalizma«, »transnacionalnih socijalnih formacija«, a naročito »transnacionalnih socijalnih prostora« i »transnacionalnih zajednica« često upotrebljavaju kao sinonimi, Faist (2000b) predlaže terminološko i konceptualno razlikovanje transnacionalnih zajednica i drugih oblika prostora uvođenjem tipologije TSP-a.

TSP-i se definiraju kao »kombinacije kontinuiranih socijalnih i simboličkih veza, njihova sadržaja, položaja u mrežama i organizacijama te mreža organizacija« koje prelaze granice dviju ili više država (Faist, 2000a: 199; 2000b: 191). Autor naglašava da TSP-i ne uključuju »povremene i kratkotrajne kontakte između migranata i relativno statičnih osoba u zemljama imigracije i emigracije« (Faist, 2000b: 190), ali veze koje su sastavni dio TSP-a mogu varirati od nisko do visoko institucionaliziranih oblika (Faist, 2000b). Također, Faistova konceptualizacija označuje dinamične procese unutar TSP-a, a ne »statične pojmove veza i položaja« (Faist, 2000a: 200; 2000b: 191) jer različite vrste kulturnih, političkih i ekonomskih procesa u TSP-ima »uključuju akumulaciju, upotrebu i efekte različitih vrsta kapitala, njihovu količinu i konvertibilnost: ekonomski kapital, ljudski kapital, poput obrazovanja, vještina, znanja i iskustva (*know-how*) i socijalni kapital, uglavnom resurse prisutne u socijalnim i simboličkim vezama ili njima prenesene« (Faist, 2000a: 200; 2000b: 191).²⁶

²⁶ Faist (2000a) uz pomoć koncepta socijalnoga kapitala i migrantskih mreža nastoji izgraditi dina-

Faist (2000b: 194) razlikuje tri transakcijska mehanizma koja su »ključna u formiranju cirkularnih tokova dobara i osoba između zemalja i [koja] ispunjavaju kontingentne premošćujuće funkcije«. To su recipročnost, razmjena i solidarnost,²⁷ a s obzirom na dominantni, tj. primarni integracijski mehanizam izdvajaju se tri tipa TSP-a: transnacionalne obiteljske grupe, transnacionalni krugovi (*transnational circuits*) i zajednice.

Transnacionalne obiteljske grupe karakterizira recipročnost kao primarni integracijski mehanizam. Po uzoru na Gouldnera (1960) Faist (2000b: 193) je definirao ovako: »ono što jedna strana prima od druge, zahtijeva neku vrstu povrata«. Recipročnost u tom slučaju nije shvaćena kao (instrumentalna) recipročnost razmjene unutar transnacionalnih krugova, već kao društvena norma tipična za transnacionalne obiteljske grupe radnih imigranata prve generacije i izbjeglice (Faist, 2000a: 202). Taj je tip TSP-a ujedno najelementarniji, najrašireniji i karakterističan za prvu fazu razvoja TSP-a, u kojoj su oni »nusprodukt međunarodne migracije i (...) u osnovi ograničeni na prvu generaciju migranata« (Faist, 2000a: 201). Kao tipični primjer funkcioniranja transnacionalnih obiteljskih grupa Faist izdvaja migrantske doznake članovima obitelji u zemlji porijekla u zamjenu za vođenje kućanstva, čuvanje djece, skrb o bolesnim ili ostarjelim roditeljima i sl., a transnacionalne obiteljske grupe prestaju postojati ujedinjenjem članova obitelji ili smrću članova prve generacije (Faist, 2000b: 195).²⁸

Drugi su tip TSP-a transnacionalni krugovi s razmjenom kao dominantnim integracijskim mehanizmom.²⁹ Slijedeći Coleman (1990), Faist (2000b: 192) definira razmjenu kao »uzajamne obaveze i očekivanja aktera povezane sa specifičnim socijalnim vezama i zasnovane na razmjenama i uslugama iz prošlosti«. Transnacionalne krugove karakterizira »stalna cirkulacija dobara, ljudi i informacija koje prelaze granice zemalja emigracije i imigracije u skladu s principom razmjene« (Faist, 2000b: 196). Kao tipični primjer tog tipa TSP-a Faist izdvaja migrantske trgovačke mreže. Kako bi uspostavili posao na novoj lokaciji, migranti poduzetnici koriste se

mični model međunarodnih migracija, a razlikuje nekoliko funkcija socijalnoga kapitala – selektivnu, difuzijsku, premošćujuću (*bridging*) i adaptivnu, koje su djelatne u različitim fazama migracijskoga i postmigracijskoga procesa. Za formiranje TSP-a najvažnija je premošćujuća funkcija, koja kroz »kristalizaciju« socijalnoga kapitala unutar migrantskih mreža, omogućuje nastanak tzv. »transnacionalnoga transmissijskog pojasa« (Faist, 2000a: 17) za transfer ljudi, dobara, ideja i simbolâ između nacija-država.

²⁷ Autor ih naziva i »tipovima resursa«, »oblicima transakcija« (Faist, 2000b: 192) ili »dimenzijama socijalnoga kapitala« (Faist, 2000a).

²⁸ Ovaj tip TSP-a može uključivati i ostale grupe utemeljene na principu recipročnosti, a ne samo najčešći oblik obitelji, što je vidljivo i iz autorove upotrebe pojma transnacionalnih malih grupa kao sinonima pojma transnacionalnih obiteljskih grupa (Faist, 2000a, 2000b).

²⁹ Faist (2000b) naziva ih i »transnacionalnim krugovima razmjene«.

»unutarnjim prednostima« – humanim kapitalom u obliku poznavanja jezika i socijalnim kapitalom, tj. iskorištavanjem jakih i slabih veza u zemlji primitka.³⁰

Treći su tip TSP-a transnacionalne zajednice koje karakterizira solidarnost. U transnacionalnim su zajednicama međunarodni migranti i oni koji ostaju iza njih »povezani gustim i jakim socijalnim i simboličkim vezama tijekom vremena i preko prostora s obrascima mreža i krugova u dvije zemlje – utemeljenima na solidarnosti« (Faist, 2000b: 196). Taj tip TSP-a »ne zahtijeva nužno pojedince koji žive u dvama svjetovima istovremeno (...) No ono što je potrebno jest da se zajednice bez [prostorne] blizine povezuju kroz razmjenu, recipročnost i solidarnost kako bi postigle visoki stupanj socijalne kohezije te zajednički repertoar simboličkih i kolektivnih reprezentacija« (Faist, 2000a: 207–208). Kako bi dodatno razlikovao tipove TSP-a, Faist izdvaja dva oblika solidarnosti. Za razliku od fokusirane solidarnosti usmjerene na srodničku grupu i konkretne socijalne veze difuzna se solidarnost odnosi na »veće skupine poput grupacija teritorijalnih i simboličnih zajednica i organizacija čiji sudionici i članovi uglavnom nisu u neposrednom kontaktu« (Faist, 2000a: 109), a da bi se »transnacionalna zajednica pojavila, solidarnost mora premašivati uske srodničke sustave« (Faist, 2000a: 207). Autor razlikuje i nekoliko razina agregacije transnacionalnih zajednica. One mogu biti »seoske zajednice«, kao najosnovniji i najrašireniji tip koji spaja zajednicu porijekla sa zemljama primitka kroz »opsežne oblike solidarnosti u duljim razdobljima« (Faist, 2000a: 208). S druge strane transnacionalne zajednice mogu biti i čitave dijaspore, ali samo »ako [njihovi] članovi ujedno razvijaju i neke značajne socijalne i simboličke veze sa zemljom primitka«, a ne isključivo sa zemljom porijekla (Faist, 2000b: 197).³¹

Pokušavajući proširiti koncept na druge transnacionalne fenomene, Faist (2004a) naknadno uvodi modificiranu tipologiju »transnacionalnih prostora«, u kojoj naglasak nije na različitim transakcijskim mehanizmima, već na stupnju formalizacije i »dugovječnosti«. Prema navedenim kriterijima, razlikuju se četiri tipa TSP-a: nisko formalizirana područja kontakta i difuzije, tj. »polja za razmjenu dobara, [ekonomskog] kapitala, osoba, informacija, ideja i praksi« (Faist, 2004a: 7), problemske mreže (*issue networks*), tj. »skupovi veza između osoba i organizacija u kojima se informacije i usluge razmjenjuju radi postizanja zajedničkog cilja« (Faist, 2004a: 8–9), male grupe, najčešće u obliku srodničkih sustava (kućanstva, obitelji), i transnacionalne zajednice i organizacije, koje »čine visokoformalizirane tipove trans-

³⁰ Za razliku od »hipermobilnih kineskih poduzetnika u Sjevernoj Americi« (Faist, 2000a: 206), koji uspostavljaju transnacionalne obitelji i poput »astronauta« cirkuliraju između dvije ili više zemalja, drugi poduzetnici ujediniuju obitelj u jednoj zemlji, koja postaje »baza za poduzetničke aktivnosti u drugim zemljama« (Faist, 2000a: 207).

³¹ Npr. politički ili radni migranti, barem u ranim fazama imigracije, ne stvaraju transnacionalne zajednice, već »zajednice u egzilu koje su jednostrano privučene bivšoj domovini« (Faist, 2000a: 208, 2000b: 197) s jasnim namjerama povratka ili barem željom za povratkom.

nacionalnih prostora s inherentnim potencijalom za relativno dug životni vijek« (Faist, 2004a: 9).

Vežano uza širi kontekst uspostave TSP-a, naročito u obliku transnacionalnih zajednica i organizacija, Faist ističe da su oni »ograničeni pentatoničkim odnosima između vlade imigracijske države, organizacija civilnog društva u zemlji imigracije, vladara u zemlji emigracije (na koju se ponekad gleda kao na eksternu domovinu), grupa civilnog društva u zemlji emigracije i određene transnacionalne skupine ili organizacije, sastavljene od migranata i/ili izbjegličkih skupina, ili nacionalnih, religijskih i etničkih manjina« (Faist, 2004c: 18; usp. Faist, 2000b: 192). Uz isticanje suvremenih prometnih i komunikacijskih tehnologija kao nužnog, ali ne i dovoljnog uvjeta »izrastanja« ili »evolucije« TSP-a (Faist, 2000a: 212, 2004a: 11–13) Faist naglašava i utjecaj »prijepornih manjinskih politika u zemljama emigracije, percipirane diskriminacije dijela migranata u zemljama imigracije, potpomognute izostankom prisilne asimilacije, a možda čak i izdašnim multikulturalnim politikama« na formiranje »trajnih transnacionalnih socijalnih prostora« (Faist, 2000a: 198). Tako koncipirani pentatonički odnosi integriraju često kritiziranu dihotomiju »transnacionalizma odozdo« i »odozgo« (Faist, 2004c; Guarnizo i Smith, 1998) te eksplicitno i prilično jednostavno modeliraju potencijalni utjecaj makrostrukture, koji je u drugim varijantama koncepta TSP-a ili transnacionalnih socijalnih polja implicitno pretpostavljen ili nedovoljno konceptualno elaboriran.

S obzirom na Faistov (2000a) pokušaj objedinjavanja teorija međunarodnih migracija na mikrorazini, mezorazini i makrorazini, mehanizmi socijalnoga kapitala i istraživanje (migrantskih) mreža koje uključuju individualne i kolektivne aktere kroz »ključnu« bi mezorazinu analize trebali nadopuniti prethodne mikropristupe i makropristupe. Faist je tako u istraživanje transnacionalnih migracija pokušao inkorporirati koncept socijalnoga kapitala, koji je u radovima drugih autora i autorica češće implicitno prisutan (npr. Glick Schiller i Fouron, 1999), unatoč relativnoj popularnosti u literaturi o međunarodnim migracijama. S druge strane, iako je ideja uspostave relacijske mezorazine kroz analizu socijalnih mreža i socijalnoga kapitala (koji uz transakcijske mehanizme uključuje i koristi poput pristupa tuđim resursima i informacijama, ali i unutargrupnu kontrolu i autoritet) inovativnija i naprednija od Priesova »naslagivanja« triju tipova TSP-a koji bi trebali predstavljati različite razine analize i teorijski neelaboriranog preskakanja razina u radu Levitt i Glick Schiller (2004), prati je nedostatak karakterističan za širi korpus literature o socijalnom kapitalu, tj. nedostatno razlikovanje ili povezivanje dvaju načina konceptualiziranja socijalnoga kapitala – kao individualnoga ili kolektivnog svojstva (Portes, 1998), koji su prisutni u Faistovu radu (2000a). S druge strane, s obzirom na Faistov pokušaj integracije koncepta socijalnoga kapitala i mreža unutar koncepta TSP-a, riječ

je o znatnom doprinosu »konceptualnoj međuoplodnji« (Vertovec, 2001, 2003) područja istraživanja transnacionalnih migracija i »općih socioloških koncepata«.

Faistu se uz esencijalizaciju TSP-a, naročito u obliku autorove »nesvjесnosti o važnosti rodnih odnosa« (Morawska, 2003: 618), može prigovoriti i zbog nepreciznosti u definiranju i formuliranju jasnih i distinktivnih kriterija za pojedine tipove TSP-a, koji i sami variraju ovisno o tipologiji (Faist, 2000a, 2000b, 2004a; usp. i Faist 2004b, 2004c). Iako naglašava da je riječ o idealnim tipovima koji bi trebali poslužiti kao heurističko sredstvo za daljnja istraživanja, Faist je žrtvovao dio analitičke preciznosti u korist simplificirane tipologije TSP-a (2000a, 2000b), u kojoj jedan tip odgovara jednome transakcijskome mehanizmu, a poredani su prema gustoći i intenzitetu socijalnih i simboličkih veza (Faist, 2000a: 311) kao svojevrsni evolucijski tipovi.³² Ako različiti tipovi TSP-a mogu koegzistirati u pojedinoj migrantskoj skupini, onda bi umjesto odvojenih tipova njihovo adekvatnije konceptualiziranje i istraživanje mogli uključiti različite razine i jedinice analize. Također, relativno često mijenjanje broja, naziva i karakteristika tipova TSP-a (npr. Faist, 2000b, 2004a, 2004c), bez eksplicitnoga empirijskog ili teorijskog obrazloženja, ne čini pouzdan konceptualni oslonac.³³

Faistov simplificirani prikaz tipova TSP-a (Faist, 2000a, 2000b), u kojemu jedan tip odgovara jednom transakcijskome mehanizmu, kritiziraju i kao suviše strukturalistički u zanemarivanju značenja i akcije aktera (Morawska, 2003) te zbog zanemarivanja afektivne dimenzije (Kivisto, 2001). Unatoč tim manama tipovi TSP-a potencijalno su korisni kao heurističko sredstvo, naročito u pripremnim fazama empirijskog istraživanja, ali kako bi se stekla jasnija slika o oblicima TSP-a koje stvaraju pripadnici migrantskih skupina, Faistove bi tipologije valjalo modificirati i proširiti.

³² Npr.: »Čak i u prvoj generaciji migranata možemo vidjeti pomak transnacionalnih veza od slanja doznaka do izgradnje trgovačkih poslova na relaciji zemlja emigracije – zemlja imigracije. A druga i daljnje generacije mogu nastaviti održavati transnacionalne veze i razviti nove oblike veza koje prelaze granice« (Faist, 2000a: 201–202). Ili: »(T)ransnacionalne veze mogu evoluirati od transnacionalnih krugova do potpuno zrelih transnacionalnih zajednica« (Faist, 2000a: 261).

³³ U kasnijoj varijanti tipologije (Faist, 2004a) tipovi su poredani prema stupnju formalizacije i prema »dugovječnosti« kao »mreže« (područja kontakta i difuzije i problemske mreže) ili »institucije« (male obiteljske grupe i transnacionalne zajednice i organizacije), ali i dalje bez jasnih kriterija za operacionalizaciju i identifikaciju tipova.

KRITIKA KONCEPATA TRANSNACIONALNIH SOCIJALNIH PROSTORA I POLJA

Iako razmatrani koncepti pripadaju različitim disciplinarnim perspektivama i pristupima, moguće je izdvojiti nekoliko zajedničkih elemenata i točaka kritike. Svi razmatrani autori i autorice (Pries, Levitt i Glick Schiller, Faist) koncipiraju TSP-e ili polja kao mreže mreža koje spajaju aktere u dvije ili (rjeđe eksplicitno) više nacija-država. Uz aktere, prakse i ideje konstitutivni elementi mreža koje čine TSP ili polje jesu i simboli, artefakti i resursi. Usto, akteri unutar TSP-a mogu biti i individualni i grupni, uključujući i formalne institucije, naročito u Faistovoj (2000a, 2000b) formulaciji »pentatoničkih odnosa«. Unatoč tome većina se primjera i potencijalnih elemenata za operacionalizaciju koncepata odnosi na individualne aktere s konkretnim i najčešće direktnim socijalnim vezama, za razliku od npr. deklarativno jednako važnih simboličkih veza ili institucionalnih aktera. U svim konceptualizacijama TSP ili transnacionalna socijalna polja također spajaju mobilne i imobilne pojedince, ali fizičko kretanje, pa čak ni preseljenje u drugu naciju-državu nisu uvjet za uključenost. To naročito vrijedi za konceptualizaciju Levitt i Glick Schiller (2004), dok je u Faistovim tipologijama primjerice izostavljeno detaljnije razmatranje uloge fizičkoga kretanja, uz napomenu da su »geografski hipermobilne osobe iznimka, a ne pravilo unutar transnacionalnih socijalnih prostora« (Faist, 2000a: 310), unatoč pretpostavci o »konstantnome cirkularnom toku ljudi« u transnacionalnim socijalnim prostorima (2000a: 309).

Sve razmatrane konceptualizacije dijele i pokušaj diferencijacije različitih oblika TSP-a ili polja, razrađen u većoj ili manjoj mjeri. Dok je u slučaju Levitt i Glick Schiller (2004) takva diferencijacija predmetom budućeg istraživanja, Pries i Faist uvode tipologije TSP-a. Naglašavajući idealnotipski karakter navedenih podjela, obojica autora potencijalno nastoje izbjeći kritici za simplifikaciju i reifikaciju koncepta. Također, za razliku od koncepta Levitt i Glick Schiller (2004), koji je primarno vezan uz istraživanje međunarodnih migracija, i Pries (npr. 2008a) i Faist (npr. 2004a) nastoje proširiti koncept TSP-a na druge transnacionalne fenomene implicirajući njegovu univerzalnu primjenjivost.

Sve formulacije koncepta TSP-a uključuju termine poput gustoće, stabilnosti ili trajnosti kao distinkciju transnacionalnih odnosa ili veza i TSP-a.³⁴ I Pries i Faist navode »kritičnu masu« koja transformira transnacionalne socijalne veze u TSP, ali nije jasan mehanizam razlikovanja npr. »skupine odnosa« i TSP-a, što se odražava i na problem identificiranja TSP-a kao fenomena u odnosu na »obične« transnaci-

³⁴ Ta distinkcija nije toliko eksplicitna kod Levitt i Glick Schiller (2004) zbog koncipiranja »načina bivanja« za razliku od često kontekstualnih »načina pripadanja«.

onalne veze karakteristične za ranija razdoblja imigracije (usp. Pries, 2001a).³⁵ Autori ističu kvalitativnu razliku suvremenih TSP-a i ranijih oblika transnacionalnih veza koje postoje od nastanka nacija-država. S druge strane bez jasnijih kriterija za razlikovanje TSP-a ili polja od transnacionalnih veza argument se bliži tempocentrizmu i tehnološkom determinizmu. Iako nastanak, razvoj i struktura TSP-a ili transnacionalnoga socijalnog polja ovise o konkretnom slučaju, detaljnije bi smjernice za njihovo istraživanje bile korisne, čime bi se postigla i bolja usporedivost različitih konteksta nastanka i strukture TSP-a.

Unatoč pokušaju diferencijacije tipova i oblika Faistova i Priesova konceptualizacija mogu se podvrgnuti kritici esencijaliziranja TSP-a jer ne uvažavaju mogućnost nejednakosti aktera, unutarnjih podjela te različitih distribucija i odnosa moći. S druge strane, iako eksplicitno upotrebljavaju horizontalnu analogiju mreže mreža, Levitt i Glick Schiller (2004) u transnacionalna socijalna polja uključuju hijerarhije i različite odnose moći, što je vidljivo i u definiciji autorica (2004: 1009), tj. naglašavanju nejednake razmjene ideja, praksi i resursa unutar transnacionalnoga socijalnog polja. Drugi oblik esencijaliziranja TSP-a u Faistovu i Priesovu pristupu odnosi se na zanemarivanje mogućnosti rodniha diferencijacija, za razliku od Levitt i Glick Schiller (2004), koje ističu potrebu za istraživanjem rodniha razlika, identiteta i praksi iz transnacionalne perspektive.

Unatoč terminološkoj posudbi nijedan razmatrani koncept TSP-a ili polja teorijski se ne nadovezuje na starije koncepte socijalnih prostora/polja. Takva se poveznica eventualno nalazi u tragovima (Levitt i Glick Schiller, 2004; Pries, 2001a), ali bez teorijskog objašnjenja i razrade veze ili eksplicitnog razgraničenja konceptata socijalnog prostora u nacionalnoj (npr. Bourdieu, 1985) ili transnacionalnoj varijanti, iako su različiti načini koncipiranja socijalnog prostora (usp. Harvey, 2005) relevantni i za TSP. Usto, u literaturi o migrantskom transnacionalizmu i TSP-ima rasprostranjeno je i neadekvatno tematiziranje geografskog prostora, unatoč čestom posuđivanju prostornih pojmova. Primjerice, prema Voigt-Graf (2004: 28), »[prostorni pojmovi] često se jednostavno rabe kao metafore bez povezivanja socijalnih prostora s neovisnim geografskim prostorima ili s novim razumijevanjima prostora«. Iako i Pries (npr. 2001a: 17) i Faist (npr. 2000a: 211) ističu relevantnost geografskog prostora i oblika lokalizacije umjesto delokalizacije ili deteritorijalizacije, to ostaje na deklarativnoj razini i nije eksplicitno integrirano u konceptualizacije TSP-a ili polja. Također, prema kritici Herzig i Thieme (2007: 1087), zanemarivanje utjecaja prostora u istraživanjima transnacionalnih migracija i pristupu TSP-a dovelo je do »opsesije nacijom-državom i međunarodnom migracijom te isključi-

³⁵ Navedene formulacije asociraju na jednostavno, ali i paradoksalno pitanje »Koliko zrna čini gomilu?«.

vanja [istraživanja] kompleksnosti migracijskih obrazaca u kojima su unutarnja i međunarodna migracija često povezane«, što može perpetuirati oblike metodološkog nacionalizma u istraživanju migracija (Wimmer i Glick Schiller, 2003; Kuti i Božić, 2011), ovoga puta u transnacionalnoj varijanti (usp. Glick Schiller, 2005). Naposljetku, iako je u radovima autora i autorica (npr. Pries, 2008a; Levitt i Glick Schiller, 2004) prepoznato kao bitno, razmatranje odnosa socijalnog prostora omeđenoga granicama nacije-države i transnacionalnoga socijalnog prostora/polja te utvrđivanje njihove relativne važnosti prepušta se budućim empirijskim istraživanjima.

Razmatrani radovi obiluju nedosljednostima u upotrebi terminologije, pa naziv koncepta varira od »transnacionalnoga socijalnog prostora« preko »transnacionalnog prostora« do »transnacionalnoga socijetalnog prostora«, ponekad i u istom radu. Drugi oblik nedosljednosti odnosi se na definiranje i svrhu transnacionalnoga socijalnog polja ili prostora, koji se ponekad bez dodatnog razjašnjenja navodi kao »koncept«, ponekad kao »istraživački pristup«, »perspektiva«, čak i »teorija«. Naposljetku i ne manje važno, Pries, Levitt i Glick Schiller te Faist uvode nove pojmove i koncepte bez definiranja preciznih dimenzija i pokušaja razvijanja indikatora za istraživanje i provjeru empirijske relevantnosti TSP-a ili polja. No unatoč navedenim nedostacima segmenti razmatranih pristupa autora i autorica upućuju na potencijalno relevantne procese i istraživačka pitanja koja bi mogla senzibilizirati istraživače na pogreške metodološkog nacionalizma pri konceptualiziranju društva kao kontejnera socijalnih veza ili, u slučaju Levitt i Glick Schiller (2004), na izbjegavanje različitih oblika esencijaliziranja u istraživanjima migracija. Kako bi taj cilj bio postignut, potrebno je daljnje konceptualno i teorijsko usavršavanje, ali i operacionalizacija i empirijska istraživanja koja će potvrditi ili opovrgnuti snagu TSP-a ili polja kao korisnoga koncepta i analitičkog oruđa za istraživanje migracijskih i postmigracijskih fenomena i procesa u okviru znanstvenih disciplina koje se bave proučavanjem migracija, ne zanemarujući činjenicu da su nacije-države i dalje bitne. Tek nakon toga koraka moguće je razmatrati širu primjenjivost koncepta te njegov doprinos koncipiranju i istraživanju različitih aspekata društvenog života. U suprotnome bi transnacionalni socijalni prostor ili transnacionalna socijalna polja mogla zadesiti konceptualna sudbina transnacionalizma, globalizacije i drugih osporavanih koncepta.

LITERATURA

- BASCH, Linda, GLICK SCHILLER, Nina i SZANTON BLANC, Cristina (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. London – New York: Routledge.
- BECK, Ulrich (2000). »The Cosmopolitan Perspective: Sociology of the Second Age of Modernity«, *The British Journal of Sociology*, 51 (1): 79–105.
- BERG, Ulla D. (2008). »In Defence of Community? Long-Distance Localism and Transnational Political Engagement between the US and the Peruvian Andes«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34 (7): 1091–1108.
- BOCCAGNI, Paolo (2010). »Private, Public or Both? On the Scope and Impact of Transnationalism in Immigrants' Everyday Lives«, u: Rainer Bauböck i Thomas Faist (ur.). *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: Amsterdam University Press, str. 185–203.
- BOURDIEU, Pierre (1985). »The Social Space and the Genesis of Groups«, *Theory and Society*, 14 (6): 723–744.
- BOŽIĆ, Saša (2004). »Nacionalizam – nacija, 'transnacionalizam' – 'transnacija': mogućnosti terminološkog usklađivanja«, *Revija za sociologiju*, 35 (3-4): 87–203.
- COLEMAN, James S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge – Massachusetts – London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- COLIC-PEISKER, Val (2006). »'Ethnic' and 'Cosmopolitan' Transnationalism: Two Cohorts of Croatian Immigrants in Australia«, *Migracijske i etničke teme*, 22 (3): 211–230.
- FAIST, Thomas (2000a). *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Oxford University Press.
- FAIST, Thomas (2000b). »Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture«, *Ethnic and Racial Studies*, 23 (2): 189–222.
- FAIST, Thomas (2004a). »The Border-Crossing Expansion of Social Space: Concepts, Questions and Topics«, u: Thomas Faist i Eyüp Özveren (ur.). *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions*. Aldershot: Ashgate, str. 1–34.
- FAIST, Thomas (2004b). »Towards a Political Sociology of Transnationalization. The State of the Art in Migration Research«, *Archives Européennes de Sociologie*, 45 (3): 331–366.
- FAIST, Thomas (2004c). »The Transnational Turn in Migration Research: Perspectives for the Study of Politics and Polity«, u: Maja Povrzanović-Frykman (ur.). *Transnational Spaces: Disciplinary Perspectives*. Malmö: Malmö University (IMER), str. 11–45.
- FAIST, Thomas (2008). »Transstate Spaces and Development: Some Critical Remarks«, u: Ludger Pries (ur.). *Rethinking Transnationalism. The Meso-Link of Organisations*. London – New York: Routledge, str. 63–79.
- GARGANO, Terra (2009). »(Re)conceptualizing International Student Mobility. The Potential of Transnational Social Fields«, *Journal of Studies in International Education*, 13 (3): 331–346.
- GLICK SCHILLER, Nina (2005). »Transnational Social Fields and Imperialism. Bringing a Theory of Power to Transnational Studies«, *Anthropological Theory*, 5 (4): 439–461.
- GLICK SCHILLER, Nina, BASCH, Linda i SZANTON BLANC, Cristina (1992). »Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered«, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645: ix-xiv.

- GLICK SCHILLER, Nina i FOURON, Georges E. (1999). »Terrains of Blood and Nation: Haitian Transnational Social Fields«, *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2): 340–365.
- GOLBERT, Rebecca (2001). »Transnational Orientations from Home: Constructions of Israel and Transnational Space among Ukrainian Jewish Youth«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27 (4): 713–731.
- GOULDNER, Alvin W. (1960). »The Norm of Reciprocity: a Preliminary Statement«, *American Sociological Review*, 25 (2): 161–178.
- GUARNIZO, Luis Eduardo (1997). »The Emergence of a Transnational Social Formation and the Mirage of Return Migration among Dominican Transmigrants«, *Identities*, 4 (2): 281–322.
- GUARNIZO, Luis Eduardo i SMITH, Michael Peter (1998). »The Locations of Transnationalism«, *Journal of Comparative Urban and Community Research (Transnationalism from Below*, ur. Michael Peter Smith i Luis Eduardo Guarnizo), 6: 3–34.
- HARVEY, David (2005). »Space as a Key Word«, u: David Harvey. *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, str. 93–115.
- HERZIG, Pascale i THIEME, Susan (2007). »How Geography Matters. Neglected Dimensions in Contemporary Migration Research«, *Asiatische Studien*, 61 (4): 1077–1112.
- KIVISTO, Peter (2001). »Theorizing Transnational Immigration: a Critical Review of Current Efforts«, *Ethnic and Racial Studies*, 24 (4): 549–577.
- KUTI, Simona i BOŽIĆ, Saša (2011). »Metodološki nacionalizam u društvenim znanostima: konzekvence za društvena istraživanja«, *Migracijske i etničke teme*, 27 (3): 325–344.
- LAKHA, Salim (2005). »Negotiating the Transnational Workplace: Indian Computer Professionals in Australia«, *Journal of Intercultural Studies*, 26 (4): 337–359.
- LANDOLT, Patricia (2008). »The Transnational Geographies of Immigrant Politics: Insights from a Comparative Study of Migrant Grassroots Organizing«, *The Sociological Quarterly*, 49 (1): 53–77.
- LEVITT, Peggy i GLICK SCHILLER, Nina (2004). »Conceptualizing Simultaneity: a Transnational Social Field Perspective on Society«, *International Migration Review*, 38 (3): 1002–1039.
- LEVITT, Peggy i JAWORSKY, Nadya B. (2007). »Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends«, *Annual Review of Sociology*, 33: 129–156.
- MAHLER, Sarah J. i PESSAR, Patricia R. (2001). »Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender across Transnational Spaces«, *Identities*, 7 (4): 441–459.
- MESIĆ, Milan (2007). »Metodološki kozmopolitizam versus metodološki nacionalizam«, *Revija za sociologiju*, 38 (1-2): 71–83.
- MORAWSKA, Ewa (2003). »Disciplinary Agendas and Analytic Strategies of Research on Immigrant Transnationalism: Challenges of Interdisciplinary Knowledge«, *International Migration Review*, 37 (3): 611–640.
- PORTES, Alejandro (1997). »Immigration Theory for a New Century: Some Problems and Opportunities«, *International Migration Review*, 31 (4): 799–825.
- PORTES, Alejandro (1998). »Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology«, *Annual Review of Sociology*, 24: 1–24.
- PORTES, Alejandro (2003). »Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism«, *International Migration Review*, 37 (3): 874–892.

- PRIES, Ludger (2001a). »The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New Configurations of the Social and the Spatial«, u: Ludger Pries (ur.). *New Transnational Social Spaces: International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-first Century*. London: Routledge, str. 3–33.
- PRIES, Ludger (2001b). »The Disruption of Social and Geographic Space. Mexican – US Migration and the Emergence of Transnational Social Spaces«, *International Sociology*, 16 (1): 55–74.
- PRIES, Ludger (2004). »Determining the Causes and Durability of Transnational Labour Migration between Mexico and the United States: Some Empirical Findings«, *International Migration*, 42 (2): 3–39.
- PRIES, Ludger (2005). »Configurations of Geographic and Societal Spaces: a Sociological Proposal between ‘Methodological Nationalism’ and the ‘Spaces of Flows’«, *Global Networks*, 5 (2): 167–190.
- PRIES, Ludger (2008a). »Transnational Societal Spaces: Which Units of Analysis, Reference and Measurement«, u: Ludger Pries (ur.). *Rethinking Transnationalism. The Meso-Link of Organisations*. London – New York: Routledge, str. 1–20.
- PRIES, Ludger (2008b). *Die Transnationalisierung der sozialen Welt*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp.
- RITZER, George (1997). *Suvremena sociološkijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- ROUDOMETOF, Victor (2005). »Transnationalism, Cosmopolitanism and Glocalization«, *Current Sociology*, 53 (1): 113–135.
- ROUSE, Roger (2004). »Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism«, u: Peter Jackson, Philip Crang i Claire Dwyer (ur.). *Transnational Spaces*. London – New York: Routledge, str. 24–39.
- URRY, John (2000). *Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- VERTOVEC, Steven (1999). »Conceiving and Researching Transnationalism«, *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2): 447–462.
- VERTOVEC, Steven (2001). »Transnational Social Formations: Towards Conceptual Cross Fertilization«, *Workshop on “Transnational Migration: Comparative Perspectives”*, June 30–July 1, 2001, Princeton University, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/Vertovec2.pdf> (15. 05. 2012.).
- VERTOVEC, Steven (2003). »Migration and other Modes of Transnationalism: Towards Conceptual Cross-Fertilization«, *International Migration Review*, 37 (3): 641–665.
- VOIGT-GRAF, Carmen (2004). »Towards a Geography of Transnational Spaces: Indian Transnational Communities in Australia«, *Global Networks*, 4 (1): 25–49.
- WALDINGER, Roger i FITZGERALD, David (2004). »Transnationalism in Question«, *American Journal of Sociology*, 109 (5): 1177–1195.
- WILES, Janine (2008). »Sense of Home in a Transnational Social Space: New Zealanders in London«, *Global Networks*, 8 (1): 116–137.
- WIMMER, Andreas i GLICK SCHILLER, Nina (2003). »Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: an Essay in Historical Epistemology«, *International Migration Review*, 37 (3): 576–610.
- WONG, Lloyd L. (2004). »Taiwanese Immigrant Entrepreneurs in Canada and Transnational Social Space«, *International Migration*, 42 (2): 113–152.

Simona KUTI

The Concepts of Transnational Social Spaces and Fields in the Study of Migration and Post-Migration Processes

SUMMARY

In contemporary migration studies transnational perspective is more widespread as a result of critical questioning of methodological nationalism in the social sciences. In the literature on transnational processes within migration studies the concepts of “transnationalism”, “transnational social spaces” and “transnational social fields” emerge and these should have a significant future role in conceiving social reality. Nevertheless, these terms and concepts are ambiguously defined and insufficiently developed. The paper presents the main approaches to the concept of transnational social spaces (Pries, Faist) and transnational social fields (Levitt and Glick Schiller), comparing their basic elements and differences. After a review and individual critique of selected approaches, the last part of the paper emphasizes common elements and concepts’ critique, including inadequate theoretical rootedness and a lack of clear dimensions and indicators for the operationalisation of concepts. Despite shortcomings, the segments of discussed approaches indicate relevant processes and research questions that could sensitise researchers to biases of methodological nationalism in conceptualising society as a national container.

KEY WORDS: transnational social space, transnational social fields, migrations, methodological nationalism, transnationalism